Journal of Educational Research:
Shiksha Shastra Saurabh
Journal homepage: www.ksc.edu.np/ksc-publication-details/9

सहिद कथामा सांस्कृतिक अध्ययन

अप्सरा अधिकारी
उप-प्राध्यापक, काठमाडौँ शिक्षा क्याम्पस
Email: apsaraadhk1@gmail.com

लेखसार

गुरु प्रसाद मैनालीद्वारा रचित 'सहिद' कथा 'नासो' कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहित एक कालजयी कथा हो । कथामा एक शिक्षक पात्रले तत्कालीन राणाकालीन सामन्ती व्यवस्था (वि.सं. १९५७-२०२८) मा विद्यमान वग सङ्घर्ष, शोषण, उत्पीडन, सामाजिक तथा लैङ्गिक विभेद लगायत सांस्कृतिक, धार्मिक एवम् शैक्षिक सीमितताका बेला समेत शैक्षिक एवम् सांस्कृति जागरणका लागि कथाका माध्यमबाट खेलेका भूमिका र सामाजिक कार्यहरूको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत गरेको छ । यस लेखको मुख्य उद्देश्य सहिद कथाको आधारमा तत्कालीन समाजमा विद्यमान शैक्षिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु र कथामार्फत नेपाली समाजको यथार्थ, ग्रामीण जीवन, मानवीय संवेदना र पछि पारिएका वर्गको अवस्थालाई उजागर गर्नु तथा नेपाली कथासाहित्यमा मैनालीको योगदान र महत्व स्पष्ट गर्नु हो । यस अनुसन्धान लेख गुणात्मक विधिमा आधारित छ । गुरुप्रसाद मैनालीको 'सहिद' कथालाई मुख्य पाठका रूपमा लिएर पाठ-विश्लेषण गरिएको छ । कथामा प्रयुक्त विषयवस्तु, पात्र, सांस्कृतिक सन्दर्भ, भाषा र सामाजिक यथार्थलाई व्याख्यात्मक विधिबाट अध्ययन गरिएको छ । साथै सम्बन्धित पुस्तक, जर्नल लेख र समीक्षाहरूको द्वितीयक स्रोतका रूपमा प्रयोग गरी विश्लेषणलाई सैद्धान्तिक आधार प्रदान गरिएको छ । सहिद कथाले व्यक्तिगत परोपकारले मात्र शोषणकारी समाज परिवर्तन गर्न नसकिने देखाउँछ । सामन्ती, आर्थिक र राजनीतिक संरचना विरुद्ध सामूहिक चेतना र विद्रोह आवश्यक ठहरिन्छ । नैतिकता र पारिवारिक स्वार्थबिचको द्वन्द्वले सामाजिक न्यायको प्राथमिकता उजागर गर्छ । कथाले राणाकालीन यथार्थ उजागर गर्दै व्यक्तिगत साहसभन्दा सामूहिक बलिदान र चेतनालाई सामाजिक परिवर्तनको आधार मानेको छ ।

Article Info/ Article History

OPEN ACCESS

Received: September 2, 2025
Revised: October 7, 2025
Accepted: December 9, 2025
Published: December 25, 2025
DOI: https://.doi.org/10.3126/sss.v25i1.90515

Copyright and License
© Kathmandu Shiksha Campus (KSC)

कुञ्जी शब्द : *सहिद, बलिदान, अन्धविश्वास, चेतना, शोषण, मानवता, जामिनदार, परिवर्तन ।*

परिचय

गुरुप्रसाद मैनाली (वि.सं. १९५७-२०२८) नेपाली आधुनिक कथाका अग्रणी यथार्थवादी कथाकार मानिन्छन्। उनी नेपाली कथालाई रोम प्रवृत्तिबाट हटाई ग्रामीण जीवन, गरिबी, सामाजिक अन्याय, मानवीय संवेदना र नैतिक द्वन्द्वतर्फ उन्मुख गराउने प्रमुख स्रष्टा हुन् । सहिद उनको अविस्मरणीय र सामाजिक यथार्थ बोधमा केन्द्रित कथा मध्ये एक हो । मैनालीले आफ्नो कथामा नेपाली समाजका परम्परा, सामाजिक गतिशीलता, नैतिकता र सांस्कृतिक मूल्यहरूलाई सूक्ष्म रूपमा झल्काएका छन्, जसले पाठकलाई तत्कालीन सामाजिक संरचना र मानवीय सङ्घर्षको गहिराइमा प्रवेश गराउँदछ । सहिद कथामा प्रस्तुत पात्र र घटनाबिचको सम्बन्ध नेपाली ग्रामीण र परम्परागत संस्कृतिको सांस्कृतिक छायाँमा लिप्त भएको पाइन्छ, जहाँ व्यक्तिगत बलिदान, सामाजिक अपेक्षा तथा मान्यता-परम्पराको द्वन्द्व पाठकसमक्ष यथार्थपरक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । मैनालीका कथाहरू सामाजिक यथार्थलाई उजागर गर्ने विशेषताको लागि चिनिन्छन्, जसले सामान्य मानिसका अनुभवलाई मानवीय र सांस्कृतिक दुवै दृष्टिले अर्थपूर्ण बनाएको देखिन्छ ।

नेपाली सांस्कृतिक संरचनामा सहिद जस्तो कथा बलिदानी भावनाका प्रतीकको रूपमा स्थापित हुन्छ, जहाँ पात्रका निर्णय र क्रियाकलापले व्यक्तिगत कर्तव्य तथा समाजको अपेक्षाबीचको तनावलाई प्रकट गर्छ। मैनालीले पात्रको मनोवैज्ञानिक अवस्था र सामाजिक पृष्ठभूमि मार्फत नेपाली परिवेशमा चलिरहेको सांस्कृतिक विरोधाभासलाई उजागर गरेका छन । यस प्रकारको कथाले केवल कथा-कलेवर भित्र सीमित नरहएर सामाजिक मान्यताका मूल्य, परम्परा, शक्ति सम्बन्ध, र नैतिक प्रश्नहरूलाई सार्वजनिक विमर्शमा ल्याउँछ। यो शैली नेपाली कथासाहित्यमा मैनालीको महत्वपूर्ण योगदानको द्योतक हो, जसलाई आधुनिक नेपाली साहित्यिक विचार तथा विश्लेषणले गहिराइका साथ अध्ययन गरेको छ (फुँयाल, २०२५) ।

यो कथा केवल एक व्यक्ति वीर बहादुरको जीवनयात्रा मात्र नभई, तत्कालीन नेपाली समाजको सांस्कृतिक अवस्थाको एउटा विस्तृत र सूक्ष्म अध्ययन पनि हो । यस कथाको सेरोफेरोमा रहेर सांस्कृतिक पक्षको परिचयलाई दुई पृष्ठ बराबरको अनुच्छेदमा यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ

'सहिद' कथामा सबैभन्दा प्रमुख सांस्कृतिक पक्षका रूपमा गरिबी र अभावबाट उत्पन्न भएको जीवनशैलीलाई प्रस्तुत गरिएको छ । कथाको प्रारम्भ आर्थिक समस्या र अभावको वरिपरि घुमेको छ । मानिसहरूले आफ्नो दैनिक जीवन धान्नका लागि धेरै सङ्घर्ष गर्नु परेको समयमा नेपाली समाजमा विद्यमान गरिबीको कारण धेरै पुरुषहरू जीविकोपार्जनका लागि आफ्नो घरपरिवार र गाउँ छोडेर विदेश जानुपर्ने बाध्यतालाई चित्रण गरिएको छ । समाजमा फरक संस्कृतिका कारण अभाव र वियोगले पारिवारिक सम्बन्धमा समेत तनाव पैदा गर्थ्यो । मैनालीले कथाको माध्यमबाट तत्कालीन

समाजमा व्याप्त आर्थिक दुरावस्था र त्यसले सिर्जना गरेको सांस्कृतिक जटिलतालाई सूक्ष्म ढङ्गले उजागर गरेका छन् ।

पुरुष प्रधान समाजको वर्चस्व र पारिवारिक सम्बन्धको जटिलताले कथाका पात्रहरूमा लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्धमा पुरुषको निर्णयलाई प्राथमिकता दिइएको देखिन्छ । महिलाको भूमिका प्रायः पुरुषको निर्णयलाई स्वीकार गर्नेमा सीमित देखाइएको छ भने लैङ्गिक असमानतालाई समेत सांस्कृतिक रूपमा उजागर गरिएको छ । मैनालीले पारिवारिक मूल्य मान्यता र सम्बन्धको महत्त्वलाई पनि उत्तिकै बलियोसँग प्रस्तुत गरेका छन् । कथामा लोग्ने स्वास्नी, बाबु छोरा तथा अन्य नाता सम्बन्धको वर्णन पाइन्छ । परिवारभित्र हुने सामान्य मतभेद, कलह र त्यसलाई सुल्झाउने तरिकाले तत्कालीन नेपाली समाजको यथार्थतालाई दर्साउँछ । परिवारमा एकअर्काप्रति रहेको विश्वास, स्नेह र जिम्मेवारीको भावनालाई पनि उजागर गर्छ । सामाजिक रूपमा मानिसहरू एकअर्कासँग कसरी जोडिएका थिए र पारिवारिक बन्धनलाई कति महत्त्व दिइन्थ्यो भन्ने कुरालाई कथाले प्रस्ट पार्छ । कथामा सामाजिक शोषण र अन्याय विरुद्धको सङ्घर्षलाई पनि सांस्कृतिक आयामको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा राणा शासनको निरङ्कुशता र त्यसले निम्त्याएको सामाजिक विभेद र अन्याय व्याप्त भई नागरिकको जीवनलाई कष्टकर बनाएको थियो । नायक वीर बहादुरले आफ्नो व्यक्तिगत पीडा र सामाजिक अन्यायबाट उत्प्रेरित भई अन्याय विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने निर्णय गरी तत्कालीन समाजमा व्याप्त राजनीतिक चेतना र परिवर्तनको चाहनालाई देखाएको छ । मानिसहरू अन्याय विरुद्ध एक हुने र आफ्नो अधिकारका लागि बोल्ने साहस गर्दै थिए । कथाले सामाजिक र राजनीतिक चेतनाको सांस्कृतिक आन्दोलनलाई पनि परोक्ष रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । अन्य सांस्कृतिक पक्षका रूपमा कथामा धार्मिक आस्था र परम्परालाई पनि समेटिएको छ । मैनालीका कथाहरुमा प्रायः हिन्दू संस्कृति र परम्पराको प्रभाव देखिन्छ र सहिद कथामा पनि पात्रहरूको सोच र व्यवहारमा हिन्दू आस्था र विश्वासको झलक पाउन सकिन्छ । यो तत्कालीन नेपाली समाजको धार्मिक पक्ष र मानिसको दैनिक जीवनमा धर्मले पारेको गहिरो प्रभावलाई दर्साउँछ ।

प्रस्तुत कथाले तत्कालीन समाजको आर्थिक दुरावस्था र त्यसले सिर्जना गरेको सांस्कृतिक जटिलतालाई देखाउँछ । कथाले पुरुषप्रधान समाजको वर्चस्व र पारिवारिक सम्बन्धको जटिलतालाई पनि उजागर गरी महिलाको भूमिका पुरुषको निर्णयमा सीमित देखाइएको छ । यद्यपि पारिवारिक बन्धन र प्रेमको महत्त्वलाई पनि उत्तिकै बलियोसँग प्रस्तुत गरिएको छ । कथाका पात्रहरू (देवता बाबु, वीर बहादुर, डल्ली, राम, धने र क्षेत्रिनी) तत्कालीन समाजका प्रतिनिधि हुन् । देवता बाबुले परम्परागत सोचलाई, वीर बहादुरले अन्याय विरुद्धको चेतनालाई, डल्लीले महिलाको त्यागलाई र क्षेत्रिनीले जातीय विभेदलाई प्रतिनिधित्व गर्छन् । यसरी कथाले तत्कालीन समाजमा व्याप्त गरिबी,

सामाजिक शोषण, राजनीतिक चेतना र जातीय विभेद जस्ता सांस्कृतिक पक्षहरूलाई यथार्थवादी ढङ्गले प्रस्तुत गरेको छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा, गुरु प्रसाद मैनालीको सहिद कथा केवल एक साहित्यिक रचना मात्र नभई, तत्कालीन नेपाली समाजको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र धार्मिक जीवनको सांस्कृतिक दर्पण हो । कथाले गरिबी, पारिवारिक सम्बन्ध, सामाजिक शोषण र मानिसको सङ्घर्षलाई यथार्थवादी ढङ्गले प्रस्तुत गरी नेपाली समाजको सांस्कृतिक पक्षलाई उत्कृष्ट ढङ्गले उजागर गरेको छ । तत्कालीन समाजमा विद्यमान गरिबीले निम्त्याएको जीवन शैली, पुरुष प्रधान सामाजिक संरचना, पारिवारिक मूल्य मान्यता र अन्याय विरुद्धको सङ्घर्ष जस्ता सांस्कृतिक पक्षहरुलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यसरी सहिद कथा तत्कालीन नेपाली समाजको सांस्कृतिक जीवनशैलीलाई बुझ्ने एउटा महत्वपूर्ण स्रोत पनि हो ।

अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनका प्रमुख उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन् :

- गुरुप्रसाद मैनालीको सहिद कथामा प्रतिविम्बित सामाजिक यथार्थ, सांस्कृतिक मूल्य र नैतिक द्वन्द्वको विश्लेषण गर्नु,
- नेपाली ग्रामीण तथा परम्परागत समाजमा व्यक्तिगत बलिदान र सामाजिक अपेक्षाबीचको सम्बन्ध पहिचान गर्नु,
- सहिद कथामार्फत शक्ति सम्बन्ध, सामाजिक संरचना र मानवीय संघर्षको प्रस्तुतीकरण मूल्याङ्कन गर्नु। नेपाली कथासाहित्यमा मैनालीको यथार्थवादी दृष्टिकोण र योगदान स्पष्ट गर्नु ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान विधि अन्तर्गत सञ्चालन गरिएको छ । गुरुप्रसाद मैनालीको सहिद कथालाई मुख्य पाठका रूपमा प्रयोग गरि सामाजिक यथार्थ, सांस्कृतिक संरचना, नैतिक द्वन्द्व र व्यक्तित्वगत बलिदानलाई विश्लेषण गरिएको छ । कथामा प्रस्तुत पात्र, घटना, संवाद र सांस्कृतिक प्रतीकहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरी पाठ-विश्लेषण विधि प्रयोग गरिएको छ । यस प्रक्रियामा कथाको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक पृष्ठभूमि तथा त्यसले प्रतिबिम्बित सामाजिक संरचना र शक्ति सम्बन्धको विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै सम्बन्धित **द्वितीयक स्रोतहरू** जस्तै नेपाली साहित्यिक समीक्षा, जर्नल लेख, शोध प्रबन्ध तथा डिजिटल तथ्याङ्कहरू अध्ययनका लागि समावेश गरिएका छन । यी स्रोतहरूले मैनालीको कथासाहित्यमा यथार्थवादी दृष्टिकोण, सामाजिक विमर्श र सांस्कृतिक चेतनाको सैद्धान्तिक आधार उपलब्ध गराउँछन् (फुयाँल, २०५०) ।

अनुसन्धानमा सैद्धान्तिक ढाँचा सामाजिक यथार्थवाद र सांस्कृतिक अध्ययनबाट लिइएको छ । यसले कथामा देखिएका सामन्ती संरचना, नैतिक द्वन्द्व, बलिदानी भावनाहरू र सामूहिक चेतनालाई स्पष्ट रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सहयोग पुर्याएको छ । अन्ततः, यो विधि गुणात्मक व्याख्यात्मक दृष्टिकोणमा आधारित रहेर सहिद कथालाई नेपाली समाज, सांस्कृतिक मूल्य र मानवीय सङ्घर्षको दृष्टिले अध्ययन गर्ने उद्देश्य राख्दछ । यसले केवल साहित्यिक विश्लेषण नभई सामाजिक संरचना र सांस्कृतिक विमर्शमा योगदान पुर्याउने माध्यमको रूपमा कथाको महत्व पुष्टि गर्दछ ।

परिणाम र छलफल

'सहिद' कथाको गहन अध्ययन र विश्लेषणले राणाकालीन समाजको यथार्थवादी चित्रण मात्र होइन सामाजिक आर्थिक अन्यायको जड र त्यसलाई चिर्ने वैचारिक आधार तयार गर्छ । कथाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण परिणाम व्यक्तिगत, परोपकार, सीमा र संरचनागत परिवर्तनको अपरिहार्यतामा केन्द्रित छ । वीर बहादुरले हैजाको महामारीमा आफ्नो जीवनको प्रवाह नगरी गरेको निःस्वार्थ सेवाभावले उदात्त मानवतावाद को प्रतिनिधित्व गर्छ, तथापि व्यक्तिगत नैतिकता समाजमा व्याप्त सामन्ती शोषणको जड र आर्थिक विषमतालाई हटाउन पूर्णतः असफल देखिन्छ । वीर बहादुरको कार्यले अप्रत्यक्ष रूपमा शोषणकारी व्यवस्थालाई कसरी मद्दत गर्‍यो, जमिनदार र राज्य जनताको दुःखप्रति उदासीन कसरी रहन्छन् । यसबाट जनताले क्षणिक राहत त पाउँछन्, तर उनीहरूको दुःखको मूल कारण उत्पादन र वितरण प्रणालीको असमानता जस्ताको तस्तै रहन्छ । जनताको ध्यान संरचनागत अन्यायबाट भट्किन्छ र परोपकारको सतही महिमा मात्र स्थापित हुन्छ । यसरी कथाले मार्क्सवादी तथा प्रगतिवादी समालोचनाको सिद्धान्तलाई बल दिँदै व्यक्तिगत हृदय परिवर्तन भन्दा पहिले सामूहिक चेतना र संरचनागत परिवर्तनको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ । वीर बहादुरको परोपकारले शोषणको समुद्रलाई सुकाउन सकेन त्यसैले चन्द्रकान्तको सङ्गठित प्रयासलाई कथामा उच्च महत्त्व दिइएको छ । कथाकार मैनालीले आदर्शोन्मुख यथार्थवाद प्रयोग गरी नेपाली समाजलाई शान्त सेवा भन्दा माथि उठेर क्रान्तिकारी चेतनातर्फ प्रेरित गरेका छन् । यसका अतिरिक्त कथाले नैतिक आदर्श र पारिवारिक स्वार्थ बिचको सांस्कृतिक द्वन्द्वलाई पनि उच्च प्राथमिकता दिएको छ । "आमाको पुकारभन्दा स्वास्नी र छोराछोरीको पुकार ठुलो होइन" कथनले व्यक्तिगत पारिवारिक सुखको त्याग गरी बृहत्तर सामाजिक न्याय र राष्ट्रिय आह्वानलाई स्थापित गर्छ जसले तत्कालीन राणा विरोधी आन्दोलनमा सहभागी योद्धाहरूको भावनालाई प्रतिनिधित्व गर्ने एक सांस्कृतिक प्रतीक हो । यसले नेपाली समाजमा व्यक्तिगत सुखभन्दा माथि राष्ट्रिय जिम्मेवारीको नयाँ आदर्शवादी संस्कृतिको जग बसालेको छ ।

समाजमा व्याप्त अन्धविश्वास र चेतनाको अभावले निम्त्याएको सामाजिक परिणामलाई गहिरोसँग उजागर गर्दै शोषणकारी संस्कृतिलाई देखाएको छ । हैजा जस्तो महामारीमा पनि गाउँलेहरु वैज्ञानिक

उपचारको सट्टा धामी, झाँक्री र बलिमा विश्वास गर्नुले समाजमा तर्कहीनता र भाग्यवादी नियतिवाद कति गहिरोसँग जरो गाडेको थियो भन्ने देखाउँछ । अन्धविश्वासी संस्कृतिले जनतालाई निष्क्रिय र असहाय बनाउँथ्यो । यसले गर्दा उनीहरू शोषणको विरोधमा उठ्न सक्षम हुँदैनथे । अन्धविश्वास र सामन्ती शोषण एकअर्काका पूरक शक्ति थिए भन्ने परिणाम देखिन्छ । यसै क्रममा शिक्षक चन्द्रकान्तको आगमन एक प्रगतिशील सांस्कृतिक हस्तक्षेप हो । उनको शिक्षा केवल अक्षर ज्ञान मात्र नभई तर्क, विवेक र वैज्ञानिक दृष्टिकोणमा आधारित नयाँ चेतनाको संस्कृतिको स्थापना थियो । उनले हैजाको रोकथामबारे सिकाउनु र शोषण विरुद्ध आवाज उठाउन प्रेरित गर्नुले सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनको मूल आधार शिक्षा र चेतना नै हो भन्ने स्थापित गर्छ । चन्द्रकान्तको मृत्युलाई तत्कालीन व्यवस्थाले राजद्रोहीको पराजयको रूपमा लिए पनि कथाले त्यसलाई पुरानो शोषणकारी व्यवस्था माथिको प्रहार र भविष्यमा हुने क्रान्तिको बीजको रूपमा प्रस्तुत गर्छ । चन्द्रकान्तको बलिदानले नेपाली समाजमा सहिदको अवधारणालाई सामाजिक जागरणको अग्रदूत र परिवर्तनको सम्वाहक स्थापित गर्छ । यसरी मैनालीले शोषणकारी संरचनालाई हटाउन व्यक्तिगत नैतिकता पर्याप्त छैन बरु सामूहिक चेतना, नयाँ सांस्कृतिक आदर्श र त्यसबाट प्रेरित सर्वोच्च बलिदानको स्थापना अपरिहार्य हुन्छ । समग्रमा, सहिद कथा एक कालजयी कृति हो जसले नेपाली समाजको यथार्थवादी चित्रणलाई आदर्शवादी भविष्यको आशासँग जोड्दै सामाजिक रूपान्तरणका लागि वैचारिक आधार प्रदान गरेको छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनको अवधारणा

गुरु प्रसाद मैनालीको ‘सहिद’ कथामा सांस्कृतिक अवधारणाको सुरुवात तत्कालीन समाजको बहुआयामिक चित्रणबाट भएको छ । कथाको प्रारम्भिक चरणमा नै ग्रामीण परिवेश र त्यसमा हावी सामन्ती व्यवस्थाको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । जमिनदारहरुको विलासी जीवनशैली र गरिब किसानहरूको दयनीय अवस्थाको तुलनात्मक प्रस्तुतिले एक कठोर शोषणकारी संस्कृतिको अवधारणालाई स्थापित गरेको छ । जमिनदारको इच्छा नै कानुन बन्छ र किसानहरुको श्रममाथि एकाधिकार हुन्छ । उनीहरुले शोषणलाई नियति मान्न बाध्य हुन्छन् । यो केवल आर्थिक असमानता मात्र नभई सामाजिक वर्गीकरणमा आधारित एउटा सांस्कृतिक प्रणाली हो, जहाँ मानिसको स्थान उनको धनमा आधारित हुन्छ र नैतिकता तथा मानवताको कुनै मूल्य हुँदैन (फुयाँल, २०२५०) ।

कथामा अन्धविश्वास र कुरीतिको प्रस्तुतिले अर्को महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक अवधारणाको सुरुवात गर्छ । जब गाउँमा हैजा जस्तो रोगको महामारी फैलिन्छ तब मानिसहरु वैज्ञानिक उपचार र सरसफाइमा ध्यान दिनुको सट्टा धामी झाँक्रीमा विश्वास गर्छन् । बोकाको बलि दिन्छन् र देवी देवतालाई खुसी पार्ने प्रयास गर्छन् । यो व्यवहारले समाजमा व्याप्त अशिक्षा, चेतनाको अभाव र भाग्यवादी संस्कृतिलाई उजागर गर्छ । यस्तो संस्कृतिले मानिसहरूलाई निष्क्रिय र असहाय बनाउँछ ।

उनीहरूले आफूमाथि भइरहेको अन्याय र दुःखको विरुद्धमा आवाज उठाउन सक्दैनन् । यो अन्धविश्वासी सोचले शोषक वर्गलाई नै पनि फाइदा पुऱ्याउँछ । यी दुई परम्परागत र शोषणकारी सांस्कृतिक अवधारणाहरूका विरुद्धमा कथामा चन्द्रकान्त नामक आदर्शवादी शिक्षकको आगमनले नयाँ परिवर्तनको संस्कृतिको अवधारणालाई जन्म दिन्छ । चन्द्रकान्तले विद्यालय स्थापना गरेर मानिसहरूलाई केवल किताबी ज्ञान मात्र नभई सामाजिक चेतना, तर्कशक्ति र विवेकशीलताको पाठ पढाउँछन् । उनी गाउँलेहरूलाई अन्धविश्वास त्यागेर वैज्ञानिक दृष्टिकोण अपनाउन शोषणका विरुद्धमा एकताबद्ध हुन् र आफ्नो अधिकारका लागि लड्न प्रेरित गर्छन् । उनको यो कार्यले परम्परागत सामन्ती र अन्धविश्वासी संस्कृतिलाई सिधै चुनौती दिन्छ । यो चन्द्रकान्तको प्रगतिशील सोच र समाजमा विद्यमान रूढिवादी सोचबिचको वैचारिक सङ्घर्ष नै कथाको मूल आधार बन्छ । यसरी 'सहिद' कथामा सांस्कृतिक अवधारणाको सुरुवात, तत्कालीन समाजको शोषणकारी र अन्धविश्वासी यथार्थबाट हुन्छ र त्यसलाई चुनौती दिने नयाँ चेतना र जागरणको प्रवेशले कथाको मूल दिशा तय गर्छ जुन अन्ततः परिवर्तन र बलिदानको बाटोमा गएर टुङ्गिन्छ ।

सांस्कृतिक पक्षको विश्लेषण

'सहिद' कथाले तत्कालीन समाजको सांस्कृतिक अवस्थालाई एक जटिल र बहुआयामिक सन्दर्भमा विश्लेषण गरेको छ । सामाजिक अन्याय, आर्थिक असमानता र राजनैतिक निरङ्कुशताले एकअर्कालाई बल दिँदै आएका छन् । समस्याको समाधानका लागि शिक्षा, चेतना र बलिदानको नयाँ सांस्कृतिक जागरण अपरिहार्य हुन्छ । गुरु प्रसाद मैनालीको 'सहिद' कथामा संस्कृतिको विश्लेषण तत्कालीन नेपाली समाजका दुई परस्पर विरोधी सांस्कृतिक धारहरुबिचको द्वन्द्व र त्यसको गम्भीर परिणाम मार्फत गम्भीर रूपमा गरिएको छ । जमिनदारको शोषणलाई केवल आर्थिक लेनदेनको रूपमा मात्र नहेरी त्यसलाई एक सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्थाको रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । जमिनदारहरु किसानको दुःखमा रमाइलो गर्ने, उनीहरूलाई मानव नभई सम्पत्तिको रूपमा हेर्ने र आफ्नो शक्ति प्रदर्शन गर्न अनावश्यक खर्च गर्ने जस्ता व्यवहारले तत्कालीन सामन्ती वर्गको अहङ्कारी संस्कृतिलाई उजागर गर्छ । यो संस्कृतिले समाजमा मालिक र सेवकको सम्बन्धलाई स्थापित गर्छ, किसानहरुले आफ्नो अधिकारबारे सोच्न पनि सक्दैनन् ।

कथाको महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक विश्लेषण भनेको समाजमा गहिरोसँग जरा गाडेको अन्धविश्वास र रूढिवादी संस्कृतिको चित्रण हो । हैजालाई मानिसहरुले दैवी प्रकोप मानेर धामी, झाँक्रीको भर पर्छन् र विभिन्न प्रकारका पशु बलि दिने गर्छन् । चेतनाको अभावमा मानिसहरूमा रहेको भय र निष्क्रियताको संस्कृतिलाई देखाउँछ । यो संस्कृतिले मानिसहरुलाई तर्कभन्दा भावना र अन्धविश्वासमा बढी निर्भर बनाउँछ, जसले गर्दा उनीहरुमाथि हुने अन्यायको विरोध गर्ने शक्ति हराउँछ ।

सामाजिक पक्षको विश्लेषण

गुरु प्रसाद मैनालीको प्रसिद्ध कथा 'सहिद' केवल राजनीतिक सङ्घर्षको दस्ताबेज मात्र नभई तत्कालीन ग्रामीण नेपाली समाजको सामाजिक यथार्थको जीवन्त चित्रण हो। यस कथाले परम्परागत पारिवारिक मूल्य, ग्रामीण जीवनशैली र त्यागको सांस्कृतिक महिमालाई प्रस्तुत गर्छ। कथामा रणे र उनका बुबाबिचको सम्बन्ध केवल बाबुछोराको नभई एकअर्काप्रतिको गहिरो सम्मान र जिम्मेवारीमा आधारित छ, "ओहो ! एक पटक खबर पनि दिएनन्। साँच्चै नेपालको मानिसलाई माया मोह भनेको एक जात हुँदैन। अब लौ, मेरी डल्लीलाई खत (चिठी) कस्ले लेखिदिन्छ" (मैनाली २०२६ : ५७)। जसले नेपाली समाजमा पारिवारिक मर्यादा र त्यागको भावनालाई प्रतिबिम्बित गर्छ। कथामा ग्रामीण जीवनको सरलता र प्राकृतिक जीवनशैलीको यथार्थपरक चित्रण पाइन्छ। पात्रहरूको सोचाइ र बोलीचालीले ग्रामीण परिवेशलाई जीवन्त बनाएको छ। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा; "हेर वीर बहादुर ! तिमीलाई मेरो कुरा सुनेर दुःख लाग्ला। मेरो पनि भदौमा जहान परलोक भैछन्। काखको छोरालाई दिदीले लगेर पाल्नु भएको छ। उता सरकारले घरखेत जफत गरिराखेको छ। आफू चन्दा मागेर खान्छु। भन त मेरो मन कस्तो भएको होला ? तर याद राख, आमाको पुकार भन्दा स्वास्नी, छोरा छोरीको पुकार ठुलो होइन। आमाको बन्धन हामी सबै मिलेर तोड्नुपर्छ" (मैनाली २०२६ : ६४)। यो कथाले त्याग र बलिदानलाई दिइने उच्च सम्मानलाई देखाउँछ। रणेको बलिदानलाई उनको परिवार र गाउँलेले सहिदको रूपमा स्विकार्नुले समाज र राष्ट्रका लागि त्याग गर्ने व्यक्तिलाई सर्वोच्च सम्मान दिइन्थ्यो भन्ने सांस्कृतिक मान्यतालाई पुष्टि गर्छ। यसरी, 'सहिद' कथाले राजनीतिक आन्दोलनको पृष्ठभूमिमा नेपाली समाजको सरलता, त्याग र सामाजिक मूल्य मान्यताहरुलाई गहन रूपमा उजागर गरेको छ।

राजनैतिक पक्षको विश्लेषण

सहिद कथाको प्रमुख पात्र वीर बहादुर साहुको ऋण तिर्नका लागि विदेसिएको छ। विदेशमा धन कमाउँदै गर्दा गाउँबाट आफ्नो श्रीमती र छोराको बारेमा अप्रिय खबर सुनेपछि ऊ भावुक हुन्छ। श्रीमती एक्लै दुःख र पीडामा छिन् भन्ने सोचेर ऊ तुरुन्तै नेपाल फर्कन्छ। गाउँ फर्किने क्रममा बाटोमा उसले देवता बाबुलाई भेट्छ, जसले उसलाई तत्कालीन राजनीतिक अवस्थाबारे अवगत गराउँछन्। देवता बाबुको प्रेरणाले वीर बहादुरले आफ्नो व्यक्तिगत दुःख बिर्सिएर राजनीतिक आन्दोलनमा होमिने निर्णय गर्छ। उनीहरू मिलेर पूर्वतिरको मोर्चा सम्हाल्छन् र आन्दोलनलाई थप सशक्त बनाउँछन्। आन्दोलनका क्रममा वीर बहादुरले आफ्नो जीवनलाई राष्ट्रका लागि समर्पित गर्छ र अन्ततः सहिद बन्छ। यस कथामा वीर बहादुर र देवता बाबु जस्ता पात्रहरूको माध्यमबाट लेखकले तत्कालीन सामन्ती सामाजिक र राजनीतिक संस्कृतिको गहिरो चित्रण गरेका छन्। कथाले वीर बहादुरको व्यक्तिगत जीवन र उनको राजनैतिक चेतनाको विकासलाई जोडेर तत्कालीन

समाजमा राजनीतिको प्रभाव कस्तो थियो भन्ने देखाउँछ । यसरी कथाले सामाजिक संस्कृतिभित्र लुकेको राजनीतिक संस्कृतिको प्रभावलाई स्पष्ट पार्छ र वीर बहादुरलाई सहिदको बाटोमा डोऱ्यायो ।

राजनैतिक युद्धमा लाग्नेहरुको एउटै मात्र लक्ष्य रहेको हुन्छ 'कि त मर्ने, कि त मार्ने यस्तो भावलाई प्रस्तुत लक्ष्यबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ, "एकदिन मर्नु त छँदैछ, मानिसले मर्न जान्नुपर्छ । जुन जाति मर्न जान्दछ, बाँच्न पनि त्यसैले जानेको हुन्छ (मैनाली, २०२६ : ६९) । राजनीतिको लागि लडाकु बनेर राजनैतिक युद्ध मैदानमा उत्रेपछि, उसको कर्तव्य भनेकै आफ्नो दुस्मनहरूलाई पछि लगाउने हो । यदि दुश्मन शक्तिशाली छ भने आफूले हाँसीहाँसी मर्नको लागि वा शासित हुन पनि तयार हुनुपर्दछ भन्ने कुराको सङ्केत स्पष्ट रूपमा पाउन सकिन्छ ।

आफन्त स्वास्नी छोराछोरी भन्दा पनि देशप्रेम मातृभूमि जन्मभूमि भन्दा ठुलो अरू केही होइन । देश रहे भोलिका पिंढीहरू आनन्दले सास फेर्न पाउँछन् । मर्न र मार्नका लागि राजनीतिमा लागेका व्यक्तिहरुका लागि माया, प्रेम र जीवनको कुनै महत्त्व हुँदैन, मूल्य हुँदैन । मर्न र मार्नमा मात्र उनीहरूको मूल्य हुन्छ । उनीहरू संवेदनाहीन हुन्छन् । आफ्ना दुःख पीडा सबै भुलेर राजनीतिका लागि तयार हुन्छन् । यसलाई यस कथांशका आधारमा यसरी प्रस्ट पार्न सकिन्छ, "अनि उहाँले भन्नु भो .... हेर वीर बहादुर ! तिमीलाई यो कुरा सुनेर दुःख लाग्ला । मेरो पनि भदौमा जहान परलोक भैछन् । काखको छोरालाई दिदीले लगेर पाल्नु भएको छ अरे .... सेनामा भर्ती हुनुपर्छ" (मैनाली, २०२६ : ६९) । छोरो मरेको र श्रीमती एक्लै परेको अवस्थामा पनि देवता बाबु आमाको पुकार भन्दा छोराछोरीको पुकार ठुलो होइन भन्ने वाक्यांशबाट प्रभावित भएर राजनैतिक युद्धको संस्कृतिमा लागेर परिधीय संस्कृति भएकाहरूले केन्द्रमा जानका लागि प्रयास गरेको देखिन्छ ।

देशप्रेमले गर्दा घर परिवारको माया, ममता एकाएक देशप्रति पोखिन्छ र तुरुन्तै राजनीतिक युद्धका लागि उसका नसा नसामा रक्त धमनीहरु सञ्चार हुन्छ । सहिद कथाको पात्र वीर बहादुर आफूभित्र रहेको युद्धकलाको पूर्व ज्ञानको आधारमा राजनैतिक युद्ध मोर्चामा संलग्न हुन आतुर देखिन्छ । युद्ध कलामा ऊ निपुर्ण पनि देखिन्छ । बर्मामा दोस्रो ठुलो लडाइँ समेत लडेको अनुभव वीर बहादुरमा रहेको छ । उसको भनाइ कथामा यसरी व्यक्त भएको छ, "अघि मैले दुईचार गोर्खा रेजिमेन्टमा पाँच साल नोकरी गरेको थिएँ । दोस्रो ठुलो लडाइँमा हाम्रो पल्टन बर्मामा लड्थ्यो" (मैनाली, २०२६ : ७०) । यसरी वीर बहादुरले लडाइँमा आफ्नो देशको लागि जीवन बलिदान दिन तत्पर रहेको देखिन्छ ।

राजनीतिको हावाले छोएपछि मानिसले सबै कुरा बिर्सन्छ र खाली राजनैतिक युद्ध मात्र देख्दछ । उसका आँखा वरपर राजनीति मात्रै नाचिरहन्छ । त्यसमा पनि आफ्नो देश र जन्म भूमिमाथि कसैले कुठाराघात गर्दछ भने केही नयाँ सोच र उन्माद ल्याउने आशले परिवर्तनकारी विचारधारालाई आत्मसाथ गर्दै आदर्श नेपालको कल्पना गर्दै अगाडि बढ्ने गर्दछ । यस भनाइलाई यसरी पुष्टि गर्न

सकिन्छ । “सरकारले घरखेत जफत् गरिराखेको छ । आफू चन्दा मागेर खान्छु” (मैनाली, २०२६ : ६९) । “आफ्नो भएभरको जायजेथा निरङ्कुश सरकारले हडपे पनि आफू मागेर खान पछि पर्दैन तर राजनैतिक युद्धद्वारा शक्तिशाली हुन निरन्तर प्रयासरत हुन्छ भन्ने सङ्केत स्पष्ट रूपमा देखा परेको छ ।

राजनैतिक युद्धले जवानहरुमा जोस थपिदिन्छ । यो जोस र जाँगर उर्लेर आएपछि आफ्नो परिवारको मायाभन्दा माथि उठेर राष्ट्रिय स्वाभिमानका लागि कि मर्छु वा मार्छु भनेर युद्धमा होमिन्छन् । यस भनाइलाई वीर बहादुरको माध्यमबाट यसरी प्रष्ट्याइएको छ “वीर जवान हो ! आज मर्ने र मार्ने दिन हो । खबरदार ! कोही पछि नहटून् एक जवान र एक गोली शेष रहेसम्म पनि दुस्मनलाई एक पाइलो अगाडि बढ्न दिनुहुन्न । सङ्ख्यामा थोरै भए पनि हामीसँग सत्य र ईश्वरको बल छ । दुश्मनको मुटु हल्लिसकेको छ । बहुतै चाँडो हाम्रो विजय हुनेछ” (मैनाली, २०२६ : ७०) । यहाँ आफूभन्दा सत्रुहरूको सङ्ख्या कैंयौँ बढी भएको र उनीहरु हातहतियारले भरिपूर्ण भएको थाहा हुँदाहुँदै पनि राजनैतिक युद्धमा लागेको मान्छे आफ्ना सिपाहीहरुमा जोस र उर्जाका साथ लडिरहन्छ र भन्दछ सास रहुन्जेल आश हुन्छ र भगवानले हाम्रो साथ दिन्छन् भन्ने सोचेर हौसला प्रदान गरिरहेको हुन्छ ।

वीर बहादुर एक सच्चा देशभक्त नेपाली युवा हो । ऊ गरीब छ तर देशै नरहे म कसरी रहुँला भन्ने भावना उसको रहेको छ । देशको लागि सहिद बनेर मर्नुको जति महत्व हुन्छ जीवनलाई निरर्थक मृत्युबाट जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि बचाउनु नै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । मर्नका लागि राजनीतिमा लागेका व्याक्तिहरु रोग, भोकले सताए पनि निरर्थक मर्नुभन्दा बाँच्ने चाहना नै तीव्र हुन्छ । राजनैतिक योद्धाहरूलाई कमाण्डिङ् सम्हालेका कमान्डरहरुले उर्जा र जोश थपेमा कसरी राजनैतिक युद्ध गर्छन् भन्ने कुरामा कथाको नायक वीर बहादुरबाट यसरी प्रस्तुत भएको छ “अनि मेरा जवानहरूले फेरि आफ्नो शौर्य र पराक्रम देखाउन थाले'' (मैनाली, २०२६ : ७०) । यस्तो वीर बहादुरको भनाइबाट थाहा हुन्छ कि राजनैतिक युद्धमा होमिएका मान्छेहरूले आफ्नो परिवारको मायाभन्दा र आफ्नै देशको माया गर्छन् । पटकपटक मर्नुभन्दा एकपटक देशका लागि सहिद हुनु सबैभन्दा महान् हो भन्ने भाव यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

आर्थिक सिद्धान्तको विश्लेषण

गुरु प्रसाद मैनालीको सहिद कथामा आर्थिक पक्षलाई विस्तृत रूपमा विश्लेषण गरिएको छैन । कथाका मुख्य पात्र रणे र उनका बुबा दुवै सामान्य किसान हुन्, जसको जीवन खेतीपाती र दैनिक ज्यालामा निर्भर छ । उनीहरूको सङ्घर्षपूर्ण जीवनले तत्कालीन नेपाली ग्रामीण समाजको आर्थिक अवस्था कस्तो थियो भन्ने कुराको सङ्केत गर्छ । रणेले राजनीतिक आन्दोलनमा लागेर आफ्नो ज्यान गुमाउँदा उनको परिवारले आर्थिक रूपमा ठुलो क्षति बेहोरेको पक्षलाई भावनात्मक तरिकाले प्रस्तुत

गरिएको छ । यसले के देखाउँछ भने,“बेवारिसे मुर्दालाई कसले पुऱ्याउँथ्यो बाबु ! डुममेहतरले कुकुर बिरालो फाले झैं घिच्याएर फालिदिन्छन् । मैले भेटेका जतिलाई घाटमा पुर्याएर जलाइदिने गरेको छु तर के गर्नु बाबु बोक्ने मान्छे र दाउरा बडो मुस्किल पर्छ । नेपालीहरुलाई भन्न गयो भने यो जात र ऊ जात भन्न थाल्छन् । कफन दाउरामा गरेर मेरो हरसाल सौ सवासौ रूपैंया खर्च हुन्छ । अब के गर्ने त आफ्ना देशका मानिस हुन्, अर्थोक नभए पनि धर्म होला” (मैनाली, २०२६ : ६२) । राजनीतिक क्रान्ति र परिवर्तनको मूल्य केवल जीवनको बलिदानले मात्र नभएर आर्थिक अभाव र कष्टले पनि चुकाउनु पर्छ । यसरी मैनालीले सहिद कथामा आर्थिक पक्षलाई राजनीतिक आन्दोलनको एउटा अप्रत्यक्ष तर महत्त्वपूर्ण पाटोको रूपमा चित्रण गरेका छन् ।

निष्कर्ष

कालजयी कृति सहिद कथाले तत्कालीन नेपाली समाजको यथार्थलाई सूक्ष्म रूपमा चित्रण गरेको छ । कथामा सामन्ती शोषण, हैजा महामारी र शिक्षक चन्द्रकान्तको सामाजिक कार्यहरूको सिधा विवरण दिन्छ जसले कथाको बाह्य स्वरूपलाई बुझ्न मद्दत गर्छ । सामाजिक सांस्कृतिक महत्त्वलाई उजागर गर्दै जमिनदारको शोषण किन हुन्थ्यो ? समाजमा अन्धविश्वास किन हावी थियो ? र चन्द्रकान्तले विद्रोह किन गरे ? यी दुई विधिको संयोजनबाट निस्कने परिणाम र छलफलका विषयहरू गहन छन् । वीर बहादुरको मानवतावादी भाव भए पनि सामन्ती व्यवस्थाको जगलाई हल्लाउन उनको प्रयास पर्याप्त भएन, जसले गर्दा समाजको संरचनात्मक समस्या समाधानका लागि सामूहिक चेतना र विद्रोह आवश्यक पर्छ भन्ने कुरामाथि गम्भीर छलफल गर्न प्रेरित गर्छ । कथाले नैतिक मूल्य र पारिवारिक स्वार्थबिचको द्वन्द्वलाई पनि उजागर गर्छ 'आमाको पुकारभन्दा स्वास्नी र छोराछोरीको पुकार ठुलो होइन,' भन्ने भनाइले व्यक्तिगत सुखभन्दा माथि सामाजिक न्याय र मानवताले नैतिक आदर्शको स्थापना गर्छ ।

सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा कथाले सामन्ती शोषण र अन्धविश्वासमा आधारित पुरानो संस्कृतिलाई प्रस्तुत गर्छ । राजनैतिक रूपमा तत्कालीन निरङ्कुश शासनले जनताको समस्याप्रति उदासीनता देखाउँछ । शिक्षक चन्द्रकान्तले नयाँ परिवर्तनको संस्कृतिको अवधारणालाई अगाडि सार्छन्, जसले शिक्षालाई ज्ञानको स्रोत र सामाजिक चेतना जगाउने हतियारको रूपमा प्रयोग गर्छ । यो अभियान परम्परागत र आधुनिक संस्कृति बिचको द्वन्द्व हो । कथाको अन्त्यमा चन्द्रकान्तको बलिदानले यस सांस्कृतिक द्वन्द्वलाई एउटा नयाँ मोड दिन्छ । उनको मृत्युलाई पुरानो व्यवस्थामाथिको प्रहार र भविष्यमा हुने परिवर्तनको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । समग्रमा, 'सहिद' कथाको विवेचनात्मक अध्ययनले यो निष्कर्षमा पुर्याउँछ कि नेपाली समाजको इतिहास र भविष्य दुवैलाई जोडेर हेर्ने एक महत्त्वपूर्ण वैचारिक आधार प्रदान गरेको छ, जहाँ व्यक्तिगत साहस

र नैतिकता मात्र पर्याप्त नभई सामूहिक चेतना र बलिदानको नयाँ सांस्कृतिक जागरण अपरिहार्य हुन्छ ।

यो कथामा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक दुवै विधिबाट तत्कालीन समाजमा व्याप्त गरिबी, सामन्ती शोषण र अन्धविश्वास जस्ता शोषणकारी सांस्कृतिक पक्षहरूको यथार्थवादी चित्रण गरिएको छ । व्यक्तिगत नैतिकता र मानवतावादले मात्रै समाज परिवर्तन हुँदैन; त्यसका लागि सामूहिक चेतना, विद्रोह र बलिदानको आवश्यकता पर्छ । पुरानो शोषणकारी संस्कृति र नयाँ परिवर्तनको चेतनाबिचको अपरिहार्य द्वन्द्वलाई उजागर गर्दै व्यक्तिगत साहस र नैतिकताभन्दा माथि उठेर सामूहिक जागरण र बलिदानको नयाँ सांस्कृतिक जागरण नै समाज रूपान्तरणको लागि अपरिहार्य भएको छ ।

सन्दर्भ सूची

उप्रेती, सञ्जीव (२०६८), सिद्धान्तका कुरा, काठमाडौँ : अक्षर क्रिएशन ।

पाण्डेय, मैनेजर, (२००६), साहित्य के समाजशास्त्रीकी भूमिका, (ते.सं.) पञ्चकला : हरियाणा साहित्य अकादमी ।

पाण्डेय, ताराकान्त (२०६९) साल्गीको बलात्कृत आँसु कथाको सांस्कृतिक अध्ययन, मिर्मिर, वर्ष ६, अङ्क ३ भदौ, १८ ।

मैनाली, गुरु प्रसाद (२०२६), नासो, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

शर्मा, तारानाथ (२०२७), नेपाली साहित्यको इतिहास, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र लुइटेल (२०६७), पूर्वीय र पाश्चात्त्य साहित्य सिद्धान्त, (ते.सं.), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, यादव प्रसाद (२०६९), सहिद कथाको समानशास्त्र, प्राज्ञिक संसार, (सम्पा.) नवराज पौडेल ।

सुवेदी, राजेन्द्रं (२०५१ सम्पा.), स्नातकोत्तर नेपाली कथा, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

Phuyal, K. P. (2025). Structural Drives and Common Sense: Building Conflict in Select Stories from B. P. Koirala and Guru Prasad Mainali. *Nepal Journal of Multidisciplinary Research*, 8 (3), 109–122. https://doi.org/10.3126/ njmr.v8i3.79098